

گونه‌شناسی پارچه‌های طراز دوره فاطمیون مصر بر مبنای مؤلفه‌های قالب اصلی، نقوش و ترکیب‌بندی*

ایمان زکریایی کرمانی^۱، لیلا رهرو اصفهانی^۲

۱- استادیار دانشگاه هنر اصفهان

۲- کارشناس ارشد طراحی پارچه و لباس، دانشگاه علم و هنر یزد (نویسنده مسئول)

چکیده

فاطمیان شیعی مذهب توانستند، برای نخستین بار در جهان اسلام مصر را مستقل کرده و هنرهای بسیاری را شکوفا و پرورش دهند و قاهره را به مرکز عمده تمدن و هنر اسلامی مبدل سازند. پارچه طراز از شاخص‌ترین نمونه‌های نساجی و زاده و محصول تفکر اسلامی، در این دوران به وفور تولید می‌شد و در امور سلطنتی نقشی بسیار مهم ایفا می‌کرد و بارزترین منسوج اسلامی به لحاظ سیاسی، اجتماعی و جذابیت هنری بشمار می‌رفت. طرازها، با توجه به عناصر شکلی، از گونه‌های متعددی تشکیل شده‌اند؛ لذا مهم‌ترین مسئله این پژوهش، شناخت فرم و ساختار این منسوج و گونه‌شناسی آن بر مبنای فرم است. به منظور دستیابی به پاسخ این مسئله، بهره‌گیری از روش توصیفی- تحلیلی با رویکرد گونه‌شناسی مدنظر قرار گرفت و تعدادپانزده قطعه از طرازهای فاطمی به‌عنوان نمونه و به‌صورت هدفمند از موزه‌های متروپولیتین و ویکتوریا آلبرت مورد مطالعه واقع شد.

ازجمله نتایج تحقیق می‌توان به: شناسایی الگوها و قالب اصلی طرح و نقش و گونه‌شناسی براساس فرم و دسته‌بندی نمونه‌های براساس، نوشتار خط کوفی و نقوش اشاره کرد. طبقه‌بندی مؤلفه‌ها نیز، این نکته را نمایان ساخت که اغلب طرازهای فاطمی، با نوشتار خط کوفی در ردیف نوارهای افقی باریک و پهن و با تنوع اندک نقوش جانوری و گیاهی در شبکه‌بندی و کادرهای هندسی در ردیف‌های افقی، طراحی و بافت شده‌اند؛ بنا بر نوع استفاده از پارچه برای مصارف گوناگون (حکم سلطنتی، ردا یا لباس شاهی و هدیه) نوع تزئین و بافت طراز متفاوت بوده‌است.

واژه‌های کلیدی: طراز، فاطمیون مصر، نقوش تزئینی، نوشتار.

1. Email: I.zakariaee@au.ac.ir

2. Email: rahroart@gmail.com

مقدمه

هنر اسلامی، تبلور روح ایمان توحیدی مسلمانان در قالبی انتزاعی است. سنت‌های هنری اسلام با آنکه همگن و یکدست هستند، از برخی تفاوت‌های محلی و منطقه‌ای نیز برخوردارند. در طول زمان، پارچه تنها برای محافظت از بدن به کار نرفته‌است، بلکه با ذوق و تنوع‌طلبی انسان همراه شده و مفهوم جدیدی یافته‌است. پارچه‌بافی در زمان‌های مختلف متکی بر حمایت پادشاهان بوده‌است و هرگاه مورد حمایت قرار گرفته به اوج پیشرفت رسیده‌است. گونه‌های هنر - صنعت نساجی بسیار هستند که از این میان، می‌توان پارچه‌های طراز را به عنوان جالب‌ترین نمونه‌ها به‌شمار آورد، که از دوران قبل از اسلام نیز مرسوم بوده‌اند و در دوران اسلامی و بین سلاطین مسلمان از اهمیت خاصی برخوردار بوده‌اند.

طرازهای فاطمی به سبب دارا بودن نوشتار و نقش در کنار هم، بسیار جالب توجه می‌باشند؛ آشنا نبودن هنرمندان با این نوع منسوج و مورد مصرف آن و انجام‌نشدن تحقیقات علمی و کارشناسی بر روی نقوش و ترکیب‌بندی و بافت و رنگ آن‌ها، مهم‌ترین ضرورت‌ها برای نگاشتن تحقیق درباره پارچه‌های طراز می‌باشند. این گونه منسوج، به‌عنوان خلعت و هدیه و یا به‌عنوان حکم حکومتی برای وزرا و دولتمردان حکومتی آماده و در کارگاه‌های خاص سلطنتی با نام دارالطراز، بافته می‌شده‌است. بنابراین، در عین هنر بودن، کالایی سیاسی نیز محسوب می‌شده‌است. از طرازهای فاطمیون مصر، آثار اندکی در موزه‌های مختلف، به‌جا مانده‌است که نمونه‌هایی اندک به لحاظ تعداد و تقریباً فرسوده به لحاظ پوسیدگی الیاف می‌باشند؛ در این تحقیق تعداد پانزده نمونه، به‌عنوان مورد پژوهشی بررسی می‌شوند. اهداف پژوهش حاضر، شناسایی الگوها و قالب اصلی طرح و نقش نمونه پارچه‌های طراز فاطمیون مصر و گونه‌شناسی براساس فرم و دسته‌بندی نمونه‌ها براساس نوشتار خط کوفی و نقوش می‌باشد. از این رو پرسش‌های کلی این مقاله را می‌توان بدین صورت بیان نمود: پارچه‌های طراز فاطمی دارای چه گونه‌هایی هستند و از لحاظ طرح و نقش و ترکیب‌بندی در چه طبقاتی قرار می‌گیرند؟

روش تحقیق

پژوهش حاضر، با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است، به‌گونه‌ای که در ابتدا، پیشینه طرازها مورد مطالعه قرار گرفته‌است، سپس طرازهای دوره فاطمیان مصر، شناسایی شده و پانزده نمونه آن‌ها، از سایت‌های اینترنتی موزه‌های ویکتوریا آلبرت و متروپولیتن، جمع‌آوری شده‌است. البته تصاویر جمع‌آوری شده از مجموعه تصاویری هستند که دارای کیفیت بالایی می‌باشند. در مرحله نخست، فرم و قالب کلی نمونه‌ها استخراج گردیده تا بتوان نسبت به طبقه‌بندی آنان اقدام نمود. منظور از قالب کلی، ترکیب‌بندی و چینش نوشتار و نقوش می‌باشد. سپس، برای طبقه‌بندی، به لحاظ مکان قرارگیری نوشتار و تزئینات خاص نوشتار کوفی و انواع نقوش مصرفی، نمونه‌های حاضر، خطی و ساده می‌شوند. روش تحقیق پژوهش حاضر، از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد که بر مبنای گونه‌شناسی صورت می‌گیرد. منظور از گونه‌شناسی، دسته‌بندی نمونه‌ها براساس یک مفهوم خاص می‌باشد که در این مقاله، براساس فرم صورت می‌گیرد. فرم در دقیقترین معنا، مترادف است با واژه شکل و هم‌چنین به معنای نوع یا شکل خاصی از هر چیزی و در کلی‌ترین معنا، به عناصر بصری که تشکیل‌دهنده یک اثر هستند و روابط بین عناصر تشکیل‌دهنده اثر، که ظاهری ویژه به اثر هنری می‌بخشند، اشاره دارد. در این پژوهش منظور از فرم، معنای کلی آن، می‌باشد. نقش‌مایه، مایه اصلی و بارز در یک اثر هنری است. عنصر یا ترکیبی از عناصر بصری که در یک ترکیب‌بندی تکرار می‌شود و در بیان هنرمند برجستگی و ویژگی دارد (پاکباز، ۱۳۸۶: ۵۹۸). در مجموع، نقوش به انواع نقوش گیاهی، جانوری و هندسی تقسیم می‌شوند. پارچه طراز، علاوه بر نقوش تزئینی دارای نوشتار (خط کوفی) نیز می‌باشد که این امر منجر به نگاهی ویژه‌تر، نسبت به آن می‌شود. در قرون اولیه هجری، خطی به نام کوفی در تحریر قرآن معمول شد که متشکل از عناصر مدور، عمودی کوتاه و افقی کشیده‌است و در جریان تحولش تا سده یازدهم / پنجم هجری، صورت هندسی و تزئینی یافت و ناخوانا شد (پاکباز، ۱۳۸۶: ۲۰۸).

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های مرتبط با موضوع هنر مصر و پارچه طراز را، دکتر عبدا... همتی گلیمان (طراز در تمدن اسلامی/۱۳۸۹)، زهرا علی‌نژاد (کارکردهای فرهنگی سیاسی طراز در دوره سلجوقی/۱۳۹۰)، حمیدرضاوردی (فاطمیان و هنرهای زیبا/۱۳۸۵)، کبیری و بروجنی (بررسی خط نگاره‌های موجود بر روی پارچه‌های زری دوزی دوره صفویه/۱۳۹۰)، انجام داده‌اند. همتی، طرازها را از منظر جایگاه اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و رسانه تبلیغاتی در جوامع اسلامی و علی‌نژاد طرازهای سلجوقی را از منظر ویژگی‌ها و نقوش و مضامین به کار رفته و تکنیک بافت و الیاف مصرفی بررسی نموده‌است. وردی، به صورت اختصار و در بخش‌هایی، هنرهای زیبای دوره فاطمیون را بررسی نموده و به صورت کلی هنر نساجی و انواع پارچه‌های دوره فاطمیون را معرفی کرده‌است. کبیری و بروجنی، به بررسی خط نگاره در آثار هنری که همگام با مضمون، نقش تزئینی نیز به خود گرفته‌اند، پرداخته‌اند و یکی از زمینه‌های به کارگیری خط را در آراستن پارچه‌ها شناسایی نموده‌اند. ایشان در ادامه به شناسایی و معرفی جنبه‌های ترکیب‌بندی هنرهای گوناگون و بررسی مضمون خط نگاره‌ها و نحوه به کارگیری انواع خطوط باتوجه به کاربرد و نشان‌دادن رعایت اصول زیبایی‌شناسی بین خط و نقش برای ارائه الگویی مناسب و راهگشا در خلق آثار هنری جدید پرداخته‌اند.

پرایس (۱۳۹۱) در کتاب تاریخ هنر اسلامی، در بخشی از کتاب به کارگاه‌های طراز که در دستگاه خلافت بوده‌اند اشاره نموده و نیز ارائه کرده‌است. تصاویری از طرح خطی و سیاه سفید دو نمونه پارچه. بیکر (۱۳۸۵) در کتاب *منسوجات اسلامی*، به بررسی انواع پارچه‌های ادوار اسلامی پرداخته و اهمیت این صنعت و هنر را در ادوار مختلف بررسی نموده‌است. در بخش‌های مختلف کتاب، به نقش رنگ، جنس و نوع بافت پارچه‌ها و همچنین به اختصار به آداب و رسوم و عقاید در مناطق مختلف جهان اسلام اشاراتی داشته و همچنین به اختصار، به بررسی طرازهای فاطمیون پرداخته‌است. برند (۱۳۸۳) در کتاب *هنر اسلامی*، در بخشی از کتاب، به پارچه‌های تزئینی نفیسی که در کارخانجاتی معروف به دار-آل-تیراز تولید می‌شده‌اند پرداخته‌است. فاطمیون مصر، نمایش پوشش

مجلل را عنصری مهم در آئین‌های عمومی می‌دانسته‌اند، که از جنبه‌های خاص این روش، معرفی نوارهایی با طرح خط‌نگاره بوده‌است که در حاشیه پارچه‌های ساده و به‌عنوان عنصری در ترکیب با نمونه‌ای نقش‌دار استفاده می‌کرده‌اند. رایس (۱۳۷۵) در کتاب *هنر اسلامی*، از صنعت نساجی، به عنوان بزرگ‌ترین صنعت در خاور نزدیک و شمال آفریقا در قرون وسطی یاد کرده و گفته‌است هر منطقه، محصولات نساجی خاص خود را داشته‌است. وی به اختصار از نوع بافت و نقوش به کار رفته نیز یاد کرده‌است.

حکومت فاطمیان و هنرهایشان

فاطمیان، پس از یک دوره طولانی مبارزه پنهانی در نقاط مختلف جهان اسلام، در سال ۲۹۶هـ/۹۰۹م. در شمال آفریقا سلطه سیاسی یافتند و در سال ۲۹۷هـ/۹۱۰م. رسماً خلافت خود را اعلام داشتند. پس از آنکه تقریباً تمام شمال آفریقا و سرزمین‌های جنوبی مدیترانه را مطیع خویش ساختند، در سال ۳۵۸هـ/۹۶۹م. مصر و بخش بزرگی از شام و شهرهای مقدس عربستان را به امپراتوری رو به توسعه خود افزودند و در مصر، شهر قاهره را به عنوان پایگاه جدید خود بنیان نهادند. سلسله‌ای شیعی مذهب بودند که خود را از اولاد فاطمه زهرا (س) می‌دانستند و خلفای آنان، چهارده تن بودند (واکر، ۱۳۸۳: ۵ - ۶). در دوران ایشان، مصر برای نخستین بار در جهان اسلام استقلال یافت و هنرهای بسیاری در آن شکوفا شد و پرورش یافت و قاهره چون بغداد و قرطبه به مرکز عمده تمدن و هنر اسلامی بدل شد. استفاده از سنگ و اهمیت زینتکاری از ویژگی‌های معماری فاطمی به شمار می‌آید و کاربرت خط کوفی در نقش‌مایه‌های هندسی و گیاهی به وفور دیده می‌شود. انواع تزئینات هنری این دوره را می‌توان در آثار متنوع سفالگری، منبت‌کاری، بلورسازی، مفرغ‌سازی و نساجی نیز مشاهده نمود که در آن‌ها صور حیوانی و انسانی به کار رفته‌اند (پاکباز، ۱۳۸۶: ۷۲۸).

طراز

ذیل کلمه طراز در لغت‌نامه دهخدا، چنین آمده‌است: به کتابت و خطی گفته می‌شود که نساجان بر پارچه نگارند

بیشتر سلطنتی بودند و مختص حکام زمان و به‌عنوان خلعت، هدیه داده می‌شدند. گاهی، جنبه سیاسی گرفته و به‌عنوان حکم نصب وزیر و یا مقامی استفاده می‌شدند. دو نوع عمده طراز، مشخص گردیده است: طراز شاهانه یا خاصه که برای پادشاه و امیر و مقربانش بافته می‌شد و طراز عامه که برای دولتمندان فراهم می‌گردید (فریه، ۱۳۷۴: ۱۵۴). زیباترین پارچه‌ها که در بازار فروخته نمی‌شد، محصول کارگاه‌های طراز دستگاه خلافت بود که نام خلیفه در میان نقش‌های آن به خط کوفی نوشته می‌شد (پرایس، ۱۳۴۷: ۴۳). تا قرن چهاردهم، مهم‌ترین عناوین و نقوش مربوط به طرازها، آیات قرآن و اسامی ائمه مسلمین بود که با پنبه، کتان و سایر الیاف طبیعی، گلدوزی می‌شد. حواشی این پارچه‌ها را با تصاویر حیوانات، گل‌ها و پرندگان تزئین می‌کردند. طرح اصلی طرازها دوره فاطمیان، آیات قرآن و احادیث و شرح کوتاهی از حوادث تاریخی - سیاسی و اصول اعتقادی مسلمانان بود (همان: ۳۲). در ادامه، فهرستی از پارچه‌های طراز فاطمی مورد بررسی قرار گرفته در این مقاله، ارائه می‌گردد. (جدول ۱)

و به سبب همین حاشیه کتیبه‌ای، پارچه آن نیز به طراز معروف شده است (دهخدا، ۱۳۳۵: ۵۲۶). صنعت طراز، قبل از دوره طولانی مصر، در مؤسسات خصوصی و در کارگاه‌های دولتی که، الطراز خوانده می‌شدند، وجود داشته و تمام احتیاجات نساجی، دربار بغداد و ماموران دولتی را تأمین می‌کرده است. در دوره فاطمیان، به‌علت داشتن تشکیلات برجسته و نمونه، بر فعالیت‌های نساجی، به‌طرز حیرت‌آوری افزوده شد. بعضی از پارچه‌های قیمتی و زربفت طراز، فقط برای خلیفه تهیه می‌گردید ولی گاه می‌شد که افراد عادی نیز از این پارچه‌های تجملی استفاده می‌کردند. اهداء لباس‌های فاخر تشریفاتی، خلعت از طرف حاکم به کسی، مدت‌ها در سرزمین‌های اسلامی نشانه رضایت خاطر حاکم از گیرنده بود و حتی هنگام هدیه‌دادن به بزرگان خارجی نیز پارچه‌های لباسی بر سایر چیزها مقدم شمرده می‌شد. دارنده پارچه طراز جزء رجال بزرگ محسوب می‌گشت و کارگاه‌ها مجبور بودند در مواقع عروسی رجال و امراء و جشن‌های دیگر در حداقل مدت ممکن، هزاران دست از اینگونه لباس‌ها را تهیه کنند (کونل، ۱۳۸۴: ۷۱). طرازها

جدول ۱: مشخصات کلی نمونه پارچه‌های طراز فاطمیون مصر (مأخذ: نگارندگان).

شماره	پارچه طراز	مشخصات	شماره	پارچه طراز	مشخصات
۱		- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین	۹		- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین
۲		- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (بسم الله الرحمن الرحيم) - محل نگهداری: موزه متروپولیتین	۱۰		- جنس پارچه زمینه: کتان - نوشتار: خط کوفی (بسم الله الرحمن الرحيم) - محل نگهداری: موزه متروپولیتین
۳		- جنس پارچه زمینه: کتان - نوشتار: خط کوفی (اللهم صلی علی محمد و آل محمد) بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین	۱۱		- جنس پارچه زمینه: کتان - نوشتار: خط کوفی (اللهم صلی علی محمد و آل محمد) بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین
۴		- جنس پارچه زمینه: کتان - نوشتار: خط کوفی (الملك الله) بافته شده با نخ زر - محل نگهداری: موزه متروپولیتین	۱۲		- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین

<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (جملات قرآنی با مضمون، تقدیر و تجلیل) - محل نگهداری: موزه متروپولیتین</p>		<p>۱۳</p>	<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (جملات قرآنی با مضمون، تقدیر و تجلیل) - محل نگهداری: موزه ویکتوریا آلبرت</p>	<p>۵</p>
<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه متروپولیتین</p>		<p>۱۴</p>	<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (جملات قرآنی با مضمون، تقدیر و تجلیل) - محل نگهداری: موزه ویکتوریا آلبرت</p>	<p>۶</p>
<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (الملک) - محل نگهداری: موزه متروپولیتین</p>		<p>۱۵</p>	<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - نوشتار: خط کوفی (جملات قرآنی با مضمون، تقدیر و تجلیل) - محل نگهداری: موزه ویکتوریا آلبرت</p>	<p>۷</p>
			<p>- جنس پارچه زمینه: کتان - نقوش بافته شده با نخ ابریشم - محل نگهداری: موزه ویکتوریا آلبرت</p>	<p>۸</p>

گونه‌شناسی طرازهای فاطمی

واژه گونه‌شناسی یا تایپولوژی در فرهنگ غرب از ریشه کلمه تایپ گرفته شده است؛ در زبان فارسی، دسته‌بندی مجموعه‌ای براساس یک حالت یا مفهومی خاص می‌باشد که در این مقاله، نمونه‌ها براساس فرم طبقه‌بندی می‌شوند. مؤلفه‌های گونه‌شناسی طرازهای فاطمی، شامل موارد ذیل می‌باشند؛ طبقه‌بندی طرازها براساس فضایی که نقش و نوشتار نسبت به کل کار در بر گرفته، براساس مکان قرارگیری نوشتار خط کوفی و براساس نقش‌مایه.

منظور از میزان استفاده از نقش و نوشتار در پارچه‌های طراز، مقدار فضای استفاده شده توسط نقش یا نوشتار خط کوفی است که در تعدادی از نمونه‌ها نسبت فضای به سر شده توسط نقوش به فضای نوشتار بیشتر است و در برخی دیگر نسبت فضای استفاده شده توسط نوشتار به فضای نقوش بیشتر است که در ردیف‌های افقی و به‌صورت نوارهای پهن و باریک نمایان هستند. منظور از مکان قرارگیری نوشتار خط کوفی، جای‌گیری نوشتار در کل ترکیب‌بندی کار است. در بعضی پارچه‌ها تزئین، تنها با خط نگاره و بدون نقوش تزئینی است؛ شاید از آن رو که در اصل این‌گونه پارچه بیشتر از لحاظ

محتوای نوشتار حائز اهمیت بوده است.

از لحاظ بصری، نوع ترکیب‌بندی و چینش نوشتار متفاوت است گاه نوشتار در یک خط افقی و تقریباً طولانی قرار گرفته است، گاه نوشتار در دو خط افقی قرار گرفته که خط دوم آئینه و معکوس خط آن است.

منظور از تقسیم‌بندی نمونه‌ها براساس نقش‌مایه‌ها، نقوش تزئینی درون شبکه و کادر، نقوش گیاهی پیچان و واگیره‌ای و نقوش جانوری می‌باشند که از لحاظ نوع قرارگیری این فرم‌ها، روبروی هم و یا پشت به هم، در یک راستا کار شده‌اند. نقوش جانوری کار شده، اغلب با طرح‌های گیاهی آمیخته شده و یا درون قالب هندسی خاصی ترسیم شده‌اند؛ هم‌چنین، فرم‌های جانوری به دو گونه ایستا و بی‌تحرک و پویا و متحرک نیز قابل مشاهده می‌باشند.

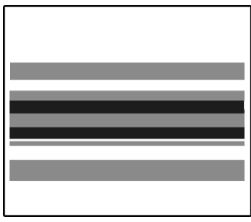

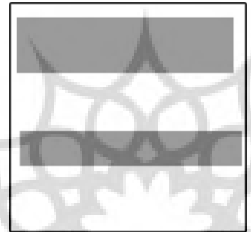
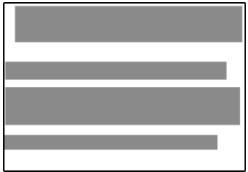

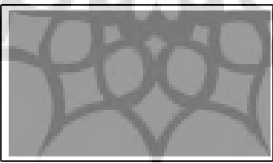

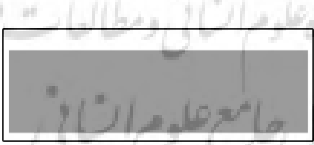

مکان قرارگیری خط نوشتار کوفی

بررسی‌ها نشانگر آن است که اکثر طرازها، به‌صورت خط نگاره و بدون نقوش تزئینی هستند و علت این امر هم آن است که در اصل، پارچه‌های طراز بیشتر جنبه سیاسی حکومتی داشته‌اند و دارای ویژگی تبلیغی برای دستگاه خلافت بوده و از

برخوردار بوده است. در نمونه‌هایی که اصل و کل کار به نوشتار تخصیص داده شده است، این امر به وضوح قابل مشاهده است (نمونه‌های ۳، ۴، ۱۰، ۱۱، جدول ۲).

لحاظ محتوای نوشتار حائز اهمیت بوده‌اند. طرازهای فاطمی متشکل از خط نوشتاری کوفی با مضامین آیات قرآن و احادیث و یا تمجید از سلاطین فاطمی، با این اهداف طراحی و بافته می‌شده‌اند، بنابراین ویژگی خطنگاره آن از اهمیت بالایی

جدول ۲: نسبت فضای متن و نوشتار (مأخذ: نگارندگان).

شماره	نسبت فضای نوشتار و نقش	شماره	نسبت فضای نوشتار و نقش	شماره	نسبت فضای نوشتار و نقش
۱		۶		۱۱	
۲		۷		۱۲	
۳		۸		۱۳	
۴		۹		۱۴	
۵		۱۰		۱۵	
	نوشتار خط کوفی نقش تزئینی				

به لحاظ بصری، نوع ترکیب‌بندی و چینش نوشتار متفاوت است و براساس نمونه‌های حاضر در چند گروه قرار می‌گیرند: گروه اول، شامل نمونه‌هایی است که نوشتار در آن‌ها در یک خط افقی و تقریباً طولانی قرار دارد و ابعاد خط نسبتاً ریز است، بدون هیچ عنصر تزئینی (نمونه ۴، جدول ۲). گروه دوم، نمونه‌هایی هستند که، نوشتار در دو خط افقی قرار دارد به‌صورتی که یکی از خطوط دقیقاً کپی شده با چرخش ۱۸۰ درجه خط دیگر است. به نظر می‌رسد، این امر برای بالا بردن ارزش بصری و زیبایی اثر و هم‌چنین برای خواناتر شدن نوشتار بوده‌است، به‌شکلی که نوشتار از هر دو سمت قابل خوانش شده و هم‌چنین با وجود نبود عناصر تزئینی، به زیبایی اثر لطمه‌ای وارد نشده باشد (نمونه ۱۱، جدول ۲).

گروه سوم، نمونه‌هایی‌اند که نوشتار در دو خط افقی قرار دارد و خط دوم آئینه و معکوس خط دیگر است که با زاویه کاملاً متفاوت و خلاف جهت خوانش خط اول قرار گرفته‌است که باز هم بر زیبایی اثر افزوده‌است. شاید این نمونه‌ها برای مصارف خاصی تولید می‌شده‌اند (نمونه ۱۵، جدول ۲). نوشتار خط کوفی از انواع خطوط اسلامی است که می‌تواند به تنهایی دارای تزئین و نقش و نگار شود و با اضافه نمودن عناصر تزئینی به خوانایی آن لطمه‌ای وارد نشود. در نمونه‌های مورد بررسی، در تعدادی از طرازها که فاقد عناصر و نقوش تزئینی و تنها شامل خط نوشتاری‌اند به جنبه‌های زیبایی خط و ظرفیت‌های تزئینی خط کوفی توجهی خاص شده‌است. در برخی نمونه‌ها، فرم دایره در بالای حروف کشیده و عمودی ایجاد شده که به‌صورت پراکنده در کل نوشتار دیده می‌شوند و یا در گروهی دیگر فرم‌های هندسی و یا گیاهی به انتهای برخی حروف و یا کشیدگی‌ها اضافه شده‌است که باعث زیبایی طراز شده‌است. اینگونه تزئینی خط در خط کوفی بنائی بسیار دیده می‌شود (نمونه‌های ۳، ۴، ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۵، جدول ۲).

نسبت فضای نقش و نوشتار

منظور از میزان استفاده از نقش و نوشتار در پارچه‌های طراز، مقدار فضای اشغال‌شده توسط نقوش یا نوشتار خط کوفی است. براساس بررسی‌ها، در تعدادی از نمونه‌ها، نسبت فضای نقوش به فضای نوشتار بیشتر است و فضای بزرگتری

به نقوش اختصاص داده شده‌است. نقش‌مایه‌ها در ردیف‌های افقی و به‌صورت نوارهای پهن و باریک، با موتیف‌های حیوانی و گیاهی در پارچه‌ها خودنمایی می‌کنند که یا به‌صورت تک نقش یا به‌صورت واگیره و یا به‌صورت شبکه‌بندی شده و پیچان طراحی شده‌اند. در تعدادی دیگر از نمونه‌ها فضای اشغالی توسط نوشتار نسبت به نقش بسیار بیشتر است و به‌نظر می‌رسد نوشتار از اهمیت بالایی برخوردار بوده‌است و به خوانایی و رسابودن نوشتار توجه شده‌است. بنابراین نقوش یا در کنار نوشتار (نمونه‌های ۵، ۱۵، جدول ۲) و یا به تنهایی در میان پارچه و بدون هیچ نوشتاری به‌کار رفته‌اند (نمونه‌های ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۴، جدول ۲) و یا اصلاً وجود ندارند و تنها یک خط نوشتار کوفی در میان پارچه قرار گرفته‌است (نمونه‌های ۳، ۴، ۱۰، ۱۱، جدول ۲).

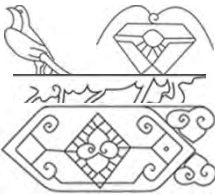

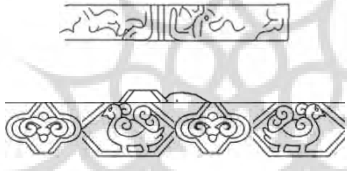

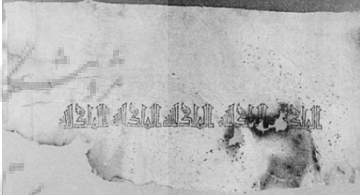

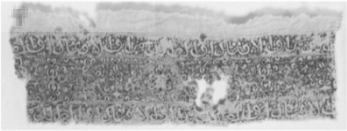

نقش‌مایه‌ها

بررسی‌ها در نمونه‌های حاضر نشان می‌دهد، طرازهای فاطمی اغلب دارای تزئین (خط و نقش) هستند. در این تقسیم‌بندی نمونه‌هایی که دارای نقش‌مایه‌اند بررسی می‌شوند. گروه اول، نمونه‌هایی هستند که نقوش تزئینی آن‌ها درون شبکه و کادر قرار دارند. زمینه و فضای تزئینی کار با شبکه‌ای از اشکال هندسی پر شده‌است که نقش‌مایه گیاهی یا حیوانی درون آن قرار گرفته‌است. اشکال هندسی حاضر شامل لوزی، چندضلعی و به‌صورت نقش‌مایه‌های تکرار شونده در کل کار قرار دارند. درون کادرها، اگر نقوش گیاهی قرار گرفته‌اند، به‌صورت پیچان و پشت‌سر همدیگر و به‌صورت کامل‌کننده همدیگر هستند و اگر نقوش جانوری‌اند به‌صورت پشت سر هم و یا روبروی هم قرار گرفته‌اند (نمونه‌های ۱، ۲، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، جدول ۳). گروه دوم، شامل نقوش گیاهی هستند که یا به‌صورت پیچان و واگیره‌ای، به‌دنبال یکدیگر فضای کار را پر کرده‌اند و در نهایت فرمی یکدست و منظم را شکل داده‌اند و یا براساس الگویی هندسی، دارای نظمی خاص هستند که در اکثر پارچه‌ها بر روی نوارهای پهن و باریک و به‌صورت افقی ترسیم شده‌اند (نمونه ۵، جدول ۳). گروه سوم، نقوشی را در بر می‌گیرند که جانوری هستند، بخصوص، پرنده. شاید پرنده‌گان یا پرنده خاصی، ویژه درباریان و سلاطین

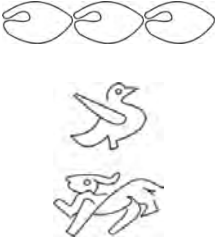

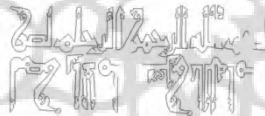
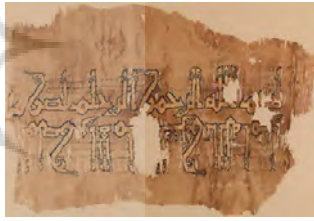

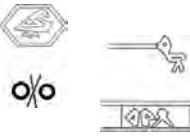

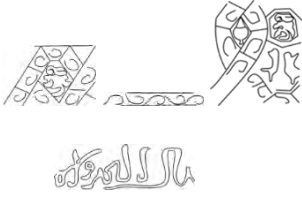

قرارگیری این فرم‌ها به صورت، روبروی هم و یا پشت به هم در یک راستا می‌باشد (نمونه‌های ۱، ۲، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، جدول ۳).

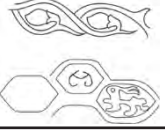
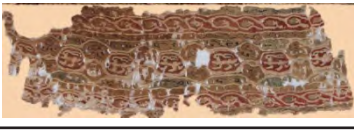
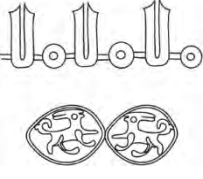
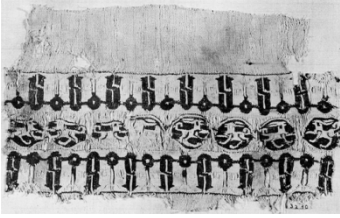
فاطمی بوده است. در هر حال نقوش جانوری کار شده، اغلب با طرح‌های گیاهی آمیخته شده‌اند و یا درون قالب هندسی خاصی ترسیم شده‌اند. فرم‌های جانوری به دو گونه ایستا و بی‌تحرك و پویا و متحرك (در حال دویدن) کار شده‌اند. نوع

جدول ۳: قالب کلی و نقوش استخراج شده و دسته‌بندی نقوش (مأخذ: نگارندگان).

شماره	قالب کلی پارچه طراز	فرم خطی عناصر تشکیل دهنده	نقوش			
			تزیین نوشتار	شبکه بندی	گیاهی	جانوری
۱			☒	☒	☒	☒
۲			☒	☒	☒	☒
۳			☒			
۴			☒			
۵			☒		☒	
۶			☒	☒	☒	☒

☒	☒	☒	☒			<p>۷</p>
☒	☒	☒				<p>۸</p>
☒	☒	☒				<p>۹</p>
			☒			<p>۱۰</p>
			☒			<p>۱۱</p>
☒		☒				<p>۱۲</p>
☒		☒	☒			<p>۱۳</p>

☒	☒	☒			۱۴
☒	☒	☒			۱۵

نتیجه‌گیری

طراز، نوعی پارچه با حاشیه‌ای مشتمل بر علامت یا نوشته‌ای به صورت بافته یا گلدوزی شده‌است که بیشتر بروی لباس ماموران دولتی و حکومتی و یا به صورت حکم دولتی به صورت تکه پارچه‌ای مجزا، کار می‌شده‌است و به شیوه معمول، تار و پودی از طلا و نخ‌های ابریشمی رنگین داشته است. از دوران پادشاهی فاطمیان، طرازهای نفیسی در موزه‌ها به جا مانده‌است که می‌توان آن‌ها را گونه‌شناسی و طبقه‌بندی نمود: براساس فرم و شکل ظاهری به لحاظ طرح و نقش و ترکیب‌بندی.

پارچه‌های طراز، به‌خاطر عنصر نوشتار، متمایز از دیگر منسوجات می‌باشند، اما پس از بررسی و طبقه‌بندی نمونه‌های مدنظر، مشخص شد تقریباً یک سوم از کل، فاقد عنصر نوشتار می‌باشد که احتمالاً بخاطر نوع مصرفی بوده که پارچه داشته است (لباس یا ردایی خاص) و اغلب طرازها، با نوشتار در یک یا چند سطر افقی تولید شده‌اند. در برخی نمونه‌ها، نوشتار به صورت عنصر اصلی (حکم حکومتی) و بدون هیچ نقش و فرم تزئینی، کار شده و در برخی دیگر، در نوارهایی باریک (با مضامین حمد الهی) که بیشتر عنصری تزئینی، به چشم می‌آید، به کار رفته است.

بررسی نمونه‌های حاضر، براساس شکل و قالب اصلی به دو صورت بیان می‌شود: دسته اول، نسبت فضای استفاده شده توسط نوشتار و نقوش: گروه اول، نمونه‌هایی که نوشتار، فضای بیشتری را پر کرده و گروه دوم، نمونه‌هایی که در آن‌ها نقوش، فضای بیشتری را پر نموده است و مشخص شد تقریباً در نیمی از نمونه‌ها، نوشتار فضای بیشتری را در بر گرفته و در برخی دیگر نقوش فضایی بیشتر پر نموده‌است. در مرحله دیگر، گونه‌شناسی طرازها، طبقه‌بندی نمونه‌ها براساس مکان

قرارگیری نوشتار (به‌عنوان عامل اصلی در کل ترکیب‌بندی) و طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس تزئین فرم نوشتار خط کوفی و طبقه‌بندی انواع نقوش تزئینی صورت گرفت؛ نتایج گونه‌شناسی به این صورت می‌باشد:

مکان قرارگیری نوشتار، براساس نوع چینش و ترکیب‌بندی نوشتار، که شامل سه گروه می‌باشد: ۱. نوشتار در یک خط ممتد افقی ۲. نوشتار در دو خط افقی روبروی هم و به صورت معکوس ۱۸۰ درجه ۳. نوشتار در دو خط افقی روبروی هم و به صورت معکوس آئینه‌ای.

تزئین فرم نوشتار خط کوفی: تاکید بر جنبه تزئینی فرم دایره و تاکید بر جنبه تزئینی فرم‌های پیچان یا شکسته می‌باشد. نقوش کار شده بروی طرازها، که نمونه‌های حاضر را می‌توان به سه گروه: نقوش شبکه‌بندی (گیاهی و حیوانی)، نقوش گیاهی و پیچان و نقوش حیوانی ایستا (بی‌تحرک) و پویا (متحرک) تقسیم نمود.

فرم‌شناسی و طبقه‌بندی مؤلفه‌ها این مشخصه را نمایان ساخت که اغلب طرازهای فاطمی، با نوشتار خط کوفی در ردیف نوارهای افقی باریک و پهن و با تنوع اندک نقوش جانوری و گیاهی در شبکه‌بندی و کادرهای هندسی چند ضلعی در ردیف‌های افقی، طراحی و بافت شده‌اند. بنا بر نوع استفاده از پارچه برای مصارف گوناگون (حکم سلطنتی، ردا یا لباس شاهی و هدیه) نوع تزئین و بافت طراز متفاوت بوده‌است، به‌گونه‌ای که اگر برای حکم سلطنتی بوده‌است، نوشتار از اهمیت بالایی برخوردار است و اگر هدیه یا لباس و یا ردایی خاص برای فردی خاص بوده‌است با انواع تزئینات متمرکز و مجلل و یا ساده‌تر بافته شده است. هم‌چنین نوع نخ مصرفی برای نوشتار یا نقوش متفاوت بوده‌است و اگر طرازی

بسیار ویژه بافته شده، از نخ زر در بافت آن استفاده شده است.

فهرست منابع

- برند، باربارا. (۱۳۸۳). **هنر اسلامی**. (مهناز شایسته‌فر، مترجم). تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- بیکر، پاتریشیا. (۱۳۸۵). **منسوجات اسلامی**. (مهناز شایسته‌فر، مترجم). تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- پاکباز، روئین. (۱۳۸۶). **دایره المعارف هنر**، چاپ ششم. تهران: فرهنگ معاصر.
- پرایس، کریستین. (۱۳۹۱). **تاریخ هنر اسلامی**. (مسعود رجب‌نیا، مترجم). تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۴۶). **فرهنگ فارسی**. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- رایس، تالوت. (۱۳۷۵). **هنر اسلامی**. (ماه‌ملک بهار، مترجم). تهران: علمی فرهنگی.
- علی‌نژاد، زهرا. (۱۳۹۰). «کارکردهای فرهنگی و سیاسی طراز در دوره سلجوقی». **پژوهش‌نامه انجمن ایران تاریخ**، ۹: ۸۸-۶۹.
- فریه، ردلیو. (۱۳۷۴). **هنرهای ایران**. (پرویز مرزبان، مترجم). تهران: فرزانه روز.
- کونل، ارنست. (۱۳۸۴). **هنر اسلامی**. (هوشنگ طاهری). تهران: توس.
- کبیری و بروجنی، فرانک و اردشیر. «بررسی خط‌نگاره‌های موجود بر روی پارچه‌های زری دوره صفویه». **ماه هنر**، ۱۵۶: ۹۷-۸۸.
- واکر، پل ای. (۱۳۸۳). **پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی (تاریخ فاطمیان و منابع آن)**. (مهرداد جزایری، مترجم). تهران: فرزانه روز.
- وردی، حمیدرضا. (۱۳۸۵). «فاطمیان و هنرهای زیبا». **فقه و تاریخ تمدن**، ۹: ۲۰۶-۱۸۱.
- همتی گلپان، عبدالله. (۱۳۸۹). طراز در تمدن اسلامی. **مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ**، ۸۴: ۱۲۲-۱۰۳.
- (بازیابی شده در تاریخ ۳۰ مرداد ۱۳۹۳) - <http://www.metmuseum.org>
- (بازیابی شده در تاریخ ۳۰ مرداد ۱۳۹۳) - <http://collections.vam.ac.uk>

The Typology of Tiraz Textiles in Egyptian Fatimid Caliphate based on Original Form, Motifs and Composition

Iman Zakariaee¹, leila Rahro Esfahani²

1- Assistant Professor Art University of Isfahan

2- MA of Textile and Clothing Design, University of Science and Arts of Yazd

Abstract

An Ismaili Shia Islamic caliphate, Fatimid was able to make Egypt independent in the Islamic world for the first time, flourishing many arts and turning Cairo into the major center of Islamic civilization and art. Tiraz textile, which is one of the most prominent textile samples and created by the creativity of Islamic artists, was abundantly produced during this era and played a significant role in royal affairs. In addition, Tiraz was the prominent Islamic textile in terms of political, social and artistic issues. Considering form elements, there are several types of Tiraz; therefore, the most important subject of this research is recognition of the form and structure of this textile and its typology based on form. In this research, descriptive-analytical method with a typology approach was used, and 15 pieces of Fatimid Tiraz were used as samples, selected from Metropolitan Museum of Art and Victoria Albert Museum using purposive sampling. According to the results of the research, identification patterns and form-based on the main frame, typology on based form and classification of images on based written kofic character and type of patterns. Classification of components detect, bulk of Fatimid Tiraz. Design and weaved in row horizontal gracile and abroad rows with written Kofic character with few diversity animal and herb motifs in lattice and geometric cadres. At usage of textile for divers consumptions (reign arbiter, king robe, gift) has been differ type of decorative and weaving.

Key words: Tiraz, Fatimid, Decorative motifs, Written.

---

1. Email: I.zakariaee@au.ac.ir

2. Email: rahroart@gmail.com